

کاربست نظریه مبادله اجتماعی در توسعه فرهنگ مطالعه

محمود سالاری

استادیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه امام رضا (ع)

salari1000@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۱۲/۱۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۳/۱۶

چکیده

هدف: این مقاله با هدف تعمیم‌دهی اصول نظریه مبادله اجتماعی به موضوع فرهنگ مطالعه و خواندن نوشته شده است.

روش: مقاله از نوع نظری است و به روش کتابخانه‌ای و تحلیلی نگارش یافته است.

یافته‌ها: دنیای اجتماعی از دیدگاه جورج کاسپر هومنز شامل کنشگرانی است که در حال مبادله پاداش هستند. نظریه مبادله اجتماعی، این کنشگری را مبتنی بر دو خصلت کلی «گرایش به خوشی و دردگریزی» و «خردگرایی» انسان فرض کرده است. هومنز بر اساس این اصول کلی، شش قضیه را مطرح کرده است که مبین ابعاد نظریه مبادله اجتماعی است. این شش قضایا عبارتند از قضایای انگیزه، پیروزی، ارزش، محرومیت-اشباع، پرخاش-پذیرش، و قضیه عقلانیت. در ادامه، با استناد به هریک از قضایا وضعیت مطالعه جامعه تفسیر شده و در نهایت برای به کارگیری بهتر نظریه مبادله در توسعه فرهنگ مطالعه سه گام اساسی توصیه شده است که عبارتند از ایمان به نقش سازنده مطالعه، پاداش‌دهی به فراهم‌آوردندگان هر امکان مطالعه و سوم، جلوه‌آفرینی برای مطالعه.

اصالت/ارزش: ارزش این مقاله در استفاده از تعالیم نظریه مبادله اجتماعی برای مسئله بی‌مطالعه‌گی و ضعف در فرهنگ مطالعه جامعه ایرانی است. به کارگیری این اصول ممکن است بتواند بخشی از این ضعف را ترمیم کند.

کلیدواژه‌ها: نظریه مبادله اجتماعی، کنش مطالعه، فرهنگ مطالعه، خواندن.

Research on Information Science and Public Libraries; The Quarterly Journal of Iran Public Libraries Foundation; Vol. 22, No.2; Successive No. 85; Summer 2016; Pp. 277-290; Indexed in ISC, SID & MagIran.

تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی؛ فصلنامه علمی- پژوهشی؛ دوره ۲۲، شماره ۲، پیاپی ۸۵، تابستان ۱۳۹۵ ص ۲۷۷-۲۹۰ نمایه‌شده در ISC, SID و MagIran

مقدمه

نظریه مبادله اجتماعی^۱ متأثر از مکتب روانشناختی رفتارگرایی^۲ است. این سنت فکری ابتدائاً بر مکتب اقتصاد کلاسیک، اصل مطلوبیت کاهنده و عقلانیت رفتاری استوار بود و در عین حال با رفتارگرایی در روان‌شناسی نیز پیوند داشت. دنیای اجتماعی از دیدگاه هومنز^۳ متضمن افرادی کنشگر است که در حال مبادله پاداش هستند. انسان از دیدگاه هومنز موجودی است که به محاسبه شادی‌ها، لذت‌ها و نیز آلام خود می‌پردازد تا سود خود را به حداکثر برساند و از زیان بکاهد. پیروان این مکتب معتقدند که انسان موجودی است با سازوکارهای عصبی که دو کار عمده را بر عهده دارند: ۱. یادگیری ارزش‌ها و هنجارها در برخورد با محیط؛ و ۲. انطباق با محیط بر اساس آموخته‌ها. به عبارت دیگر، از دید این مکتب انسان دارای قوه و توانایی یادگیری است و قادر به سازگاری و همسازی^۴ با شرایط محیطی است. پیروان مکتب رفتارگرایی این قوه را «هوش»^۵ نامیده‌اند. علاوه بر هوش، آنان به قوه دیگری در انسان اشاره دارند که سبب کشش به سوی خوشی و گریز از امور ناخوشایند و محرومیت‌زا می‌شود. رفتارگرایان این حالت را «گرایش به خوشی و دردگریزی» نامیده‌اند. صاحب‌نظران این مکتب با توجه به دو اصلی کلی فوق، بر این باورند که ذهن انسان از هر نقش و نگاری پاک است و تحت تأثیر محیط اجتماعی و فرهنگ و با توجه به اصل گرایش به خوشی و دردگریزی و اصل خردگرایی، آنچه را لازم است می‌آموزد. این دو اصل، امکاناتی هستند که می‌توان با تکیه بر آنها و با استفاده از دو روش پاداش و تنبیه، رفتار انسان‌ها را با مهندسی روانشناختی^۶ کنترل و اصلاح نمود (تنهایی، ۱۳۸۷، ص ۱۸۱).

بدین ترتیب می‌توان دو ویژگی عمده را برای نظریه مبادله اجتماعی که متأثر از مکتب سودگرایی است، برشمرد: اولی به اصل «گرایش به خوشی و دردگریزی» معطوف است. این اصل بیانگر این واقعیت است که قصد نهایی رفتار انسان به سمت کسب سود و منفعت سازماندهی شده است و انسان کلیه فعالیت‌های خود را بر اساس میزان سود و منفعتی که برایش دارد، ارزیابی می‌کند. دومین ویژگی به خردگرایی اشاره دارد که همان خرد محاسبه‌گر و مآل‌اندیش است. این مکتب از چند اصل مهم زیر تشکیل شده است:

1. Social Exchange theory
2. Adjustment

3. Behaviorism
5. Intelligence

3. George Caspar Homans
6. psychological engineering

اصل اول: انسان‌ها طبیعتاً به دنبال خوشی هستند و از ناخوشی گریزانند. ولی این افراد جامعه‌اند که نسبت به خوشایندی یا ناخوشایندی پدیده‌ای به توافق می‌رسند، نه شخص افراد. به عبارت دیگر آنچه که مورد مبادله قرار می‌گیرد باید حتماً تأیید و پذیرش اجتماعی را به همراه داشته باشد. در واقع همین شرط است که این نظریه را وارد قلمرو جامعه‌شناسی می‌کند. از دید این مکتب، عملکردها باید با عنایت به موقعیت‌های اجتماعی و وضعیت گروه‌های اجتماعی سازمان یابد، نه با خواست و تمایل تک‌تک افراد.

اصل دوم: نظم و انسجام اجتماعی با حفظ سود شکل می‌گیرد. به عبارت دیگر این توافق اجتماعی بر محور سود است که باعث حفظ ثبات و انسجام جامعه می‌شود.

اصل سوم: قراردادهای اجتماعی مبنای تشکیل جوامع هستند. فرد به‌عنوان جزئی از جامعه، از قدرت اراده و اختیار برخوردار است و می‌تواند بر اساس آنچه آموخته است سود و نفع خویش را برگزیند. بدین ترتیب انسان با اراده و اختیار محدود -در حد پیروی از اصل گرایش به خوشی و دردگریزی- می‌تواند با تحلیل موقعیت راهی برگزیند که بیشترین سود خود را در آن می‌بیند.

اصل چهارم: انسان بر حسب سلیقه‌ای که سودش را تضمین کند، رفتار می‌کند. در واقع انسان سعی دارد در میدان تضاد منافع افراد، منفعت خویش را با اصل اول، یعنی «پذیرش اجتماعی» دنبال کند.

اصل پنجم: این اصل، «تضاد منافع فردی» نام دارد؛ یعنی بین منافع افراد و گروه‌های خرد جامعه اساساً تضاد وجود دارد. فردی که در جامعه مشغول کار است، در قبال وظیفه‌ای که انجام می‌دهد انتظار دریافت خدماتی را دارد. این، توافقی اجتماعی است که جامعه نیز آن را محترم می‌شمارد. حال چنانچه جامعه از دادن منافع قانونی فرد یا گروهی از افراد سرباز زند، میان منافع کل و منافع اجزاء تضاد به وجود می‌آید و این امر سبب ایجاد احساسی به نام «خشم و عصیان» می‌شود. به همین دلیل اصل پنجم در مفروضات مسلم این مکتب، اصل «تضاد منافع فردی» نام گرفته است (تنهایی، ۱۳۸۷، ص ۱۸۲).

البته شایان ذکر است که نظریه مبادله اجتماعی را افرادی دیگر پس از هومنز دنبال کردند. پارسونز^۱ در نقد کار قیاسی هومنز به دنبال استقرار رفت و با الهام از رفتارگرایی اسکینر، آن را

1. Talcott Parsons

تثبیت کرد. شاگردش بلاو^۱ این نظریه را به سطح ساختاری برد. پس از آن امرسون^۲ سطح خُرد و کلان را در این نظریه ترکیب کرد و اصل نظریه مبادله اجتماعی را با نظریه شبکه^۳ پیوند زد (آزاد ارمکی، ۱۳۸۱).

ارتباط بین اصول بنیادین نظریه مبادله اجتماعی و کنش مطالعه

مطالعه هرچند از یک منظر، امری فردی و درونی محسوب می‌شود و این فرد است که با مطالعه متن یا اثری با آن ارتباط برقرار می‌کند ولی در حقیقت مطالعه هر فرد، متأثر از جامعه است. فرد مطالعه‌کننده با الهام و تأثیرپذیری از انگاره‌های جامعه یک اثر را مطالعه و تفسیر می‌کند. اصولاً افراد جامعه میل و اشتیاق درونی خود را از جامعه کسب می‌کنند. البته در کنار این واقعیت، در جوامع کم‌مطالعه، افرادی علاقه‌مند به مطالعه هم به چشم می‌خورند که فارغ از فضای حاکم و ساختار جامعه به مطالعه خو گرفته‌اند، ولی جمعیت آنها نسبت به کل جامعه بسیار کم است. این‌گونه افراد بیش از آن‌که متأثر از جامعه باشند، متأثر از انگیزه‌های درونی خویش مثل تعالی طلبی و یا عوامل پنهان دیگر هستند که توانسته‌اند بدون توجه به شرایط محیطی جامعه خود، اهل مطالعه بمانند. با این دیدگاه، روی سخن این نوشتار با اکثریتی است که متأثر از فضای جامعه هستند. حال با توجه به این دیدگاه که مطالعه یک پدیده اجتماعی است، پدیده مطالعه با کاربست نظریه مبادله اجتماعی تحلیل می‌شود.

1. Peter Blau

2. Richard Emerson

۳. امرسون مقدمات سطح خرد نظریه مبادله، به‌ویژه نظام پاداش و تنبیه را می‌پذیرد. او پیش‌فرض‌های زیر را ترسیم می‌کند: ۱. زمانیکه مردم از موقعیتی پاداش دریافت میکنند، عقلانی عمل کرده و در نتیجه آن موقعیت تکرار می‌شود. ۲. چنانکه مردم با پاداش‌هایی که در موقعیت‌ها به‌دست می‌آورند اشباع شده باشند، آن موقعیت‌ها اهمیت‌شان را برای آنها از دست می‌دهد. ۳. منافع که مردم در مبادله به‌دست می‌آورند، به منابعی که ارائه می‌دهند وابسته است. امرسون از این پیش‌فرض‌ها شروع کرد و سپس ساخت اجتماعی را وارد مبادله کرد و به‌سمت روابط مبادله اجتماعی و شبکه مبادله تغییر جهت داد. از این رو، او بیشتر نگران شکل رابطه‌ها در بین افراد (عامل‌ها) بود تا ویژگی‌ها و خصوصیات آنها. امرسون اعتقاد دارد که اگر یک رابطه مبادله وجود دارد بدین معنی است که افراد به مبادله منابع ارزشمند راغب هستند و هدف این نظریه آن نیست که بفهمد که این ارتباط در اصل چگونه اتفاق می‌افتد بلکه به جای آن، به این می‌پردازد که در طول زمان در آن چه اتفاقی روی خواهد داد. بنابراین رابطه مبادله موجود بین افراد واحد تحلیل جامعه‌شناختی می‌شوند نه خود افراد (احمدلو، ۱۳۹۲).

همان‌گونه که در نظریه مبادله اجتماعی مطرح شد، انسان بر اساس اصولی معقول رفتار می‌کند؛ اصولی که چارچوب فکری و رفتاری افراد معمولی را شکل می‌دهد. بنا بر نظریه مبادله اجتماعی، انسان‌ها با هوشیاری ذاتی خود بر اساس اصول «گرایش به خوشی و دردگریزی» و «خردگرایی»، نسبت به انجام دادن یا ندادن عملی اقدام می‌کنند. این اصول، مبنای سایر قضایای نظریه مبادله اجتماعی است. در واقع انسان‌ها با حفظ ناخودآگاه اصول بنیادین نظریه مبادله اجتماعی، به توافق اجتماعی، قرارداد اجتماعی و پذیرش اجتماعی روی می‌آورند. به عبارت دیگر، جامعه برای صیانت از خود و حفظ انسجام، سود و نفع کلی جامعه، به ارزش آفرینی و قاعده آفرینی می‌پردازد. حال چنانچه در جامعه کنش مطالعه به‌عنوان پدیده‌ای با ارزش تلقی شود و این ارزش حقیقی باشد، به‌عنوان رفتاری خوشایند به حساب خواهد آمد. با این نگرش، ارزش مطالعه در جامعه، زمانی جنبه حقیقی پیدا می‌کند که صرفاً جنبه تقدس‌جویی نداشته باشد بلکه جامعه برای حفظ و استمرار آن قواعدی را پیش‌بینی کرده باشد؛ قواعدی که مبنای آن همان اصول «گرایش به خوشی و دردگریزی» و «خردگرایی» باشد. در واقع این اصول بنیادین است که رفتار افراد جامعه را در راستای بقای ارزش‌ها شکل می‌دهد. مثال بارز این دیدگاه، قرائت قرآن است که امری خوشایند تلقی شده است. این خوشایندی یعنی وجود ارزش معنوی والای قرآن نزد مسلمان، در وهله اول بدین دلیل است که قرآن نازل شده از سوی خدا و معجزه پیامبر اسلام است و محتوای نابی دارد، و دیگر اینکه برای حفظ ارزش آن، چه در خود قرآن کریم و چه در روایات و احادیث، پاداش‌های معنوی بسیاری وعده داده شده است. به‌جز آن، حتی در جهان اسلام برای قاریان و حافظان قرآن منزلت خاصی قائل می‌شوند و در عمل پاداش‌های مادی و معنوی برای قرائت قرآن منظور شده است.

در ادامه برای تبیین بیشتر نظریه مبادله اجتماعی، ضمن اشاره به پیشینه به‌کارگیری این نظریه در حوزه اطلاع‌رسانی، به مبانی نظریه مبادله اجتماعی و قضایای هومنز و تأثیر این قضایا روی حوزه مطالعه پرداخته می‌شود.

در زمینه تبیین فرهنگ مطالعه براساس نظریه مبادله اجتماعی، تاکنون تحقیقی در ایران صورت نگرفته است. تنها یک مورد در خارج از کشور با نام «نظریه وام‌گرفته‌شده: به‌کارگیری این نظریه در تحقیقات علوم اطلاع‌رسانی» توسط هال^۱ (۲۰۰۳) نگارش یافته است. هال در

1. Hazel Hall

مقاله‌اش بیان کرده است که این نظریه چارچوب مناسبی برای تحلیل پدیده‌ها و نیز شناسایی انگیزه‌های اموری چون «اشتراک دانش» در سازمان‌های اطلاعات‌مدار است. در مقاله حاضر با نگاهی متفاوت سعی شده است که با استفاده از اصول و قضایای نظریه مبادله اجتماعی، وضعیت مطالعه به‌عنوان پدیده‌ای اجتماعی تحلیل شود.

قضایای هومنز و فرهنگ مطالعه در ایران

هومنز مدعی است که اصولی مشترک درون همه انسان‌ها وجود دارد که باعث بروز رفتارهای معینی در حیات اجتماعی می‌گردد و همه انسان‌ها در رفتارهای اجتماعی خود، از این اصول تبعیت می‌کنند. از دیدگاه هومنز، برخورد انسان‌ها با یکدیگر در زندگی روزمره، طبق مبادله‌ای است که اساس آن سنجش سود و زیان است. هومنز شش گزاره را مطرح می‌کند که به نظر او، تعیین‌کننده روابط اجتماعی و حاکم بر انسان‌هاست. انسان‌ها از درون، تابع این اصول هستند و این امر باعث بروز رفتارهای مشابه در حیات اجتماعی می‌گردد (ریترز، ۱۳۸۰، ص ۴۳۰). حال ضمن طرح هر یک از قضایای شش‌گانه هومنز، با استناد به هر یک از قضایا، کنش مطالعه در ایران تفسیر می‌شود:

۱. قضیه انگیزه^۱ (در تاریخ)

این قضیه مربوط به تأثیر موقعیت‌ها بر اعمال است. این اعمال ممکن است ارادی یا غیرارادی باشند و در هر حال این موقعیت‌ها زمینه تحریک یا انگیزش را مهیا می‌کنند (توسلی، ۱۳۸۶، ص ۳۹۳).

این قضیه مبین این واقعیت است که اگر در گذشته تجربه فرد یا جامعه‌ای، عملی موجب تنبیه یا پاداش بوده است، به دلیل همین تجربه تاریخی، احتمال می‌رود که مشابه آن، در زمان حال، منع یا تکرار شود. این قضیه نوعی مبنای تحلیل و تبیین تاریخی خردگرایانه دارد (تنهایی، ۱۳۸۷، ص ۱۸۴).

به جز تأثیر موقعیت‌ها بر اعمال فرد، چنانچه انجام عملی برای فردی با موفقیت همراه باشد، مشاهده آن موفقیت توسط دیگران به تکرار آن عمل منتهی خواهد شد. به عبارت دیگر، با

1. Stimulus Proposition

مشاهده رفتار موفقیت‌آمیز، سایرین نیز با تقلید آن رفتارها را انجام می‌دهند. این نوع یادگیری اصطلاحاً «یادگیری الگویی» (یا یادگیری از اسوه‌ها) نامیده می‌شود که طبق آن، عمل هر شخص به میزان زیادی به عمل دیگری بستگی دارد که این منجر به گسترش رفتار الگویی می‌شود (بندورا و والترز^۱، ۱۹۶۳، ص ۵؛ نقل در توسلی، ۱۳۸۶، ص ۳۹۵).

حسب قضیه انگیزه، عملی تکرار می‌شود که تکرار آن همواره با پاداش همراه باشد و همچنین افراد از انجام آن عمل سابقه ذهنی خوشایندی داشته باشند. این قضیه در واقع بر این واقعیت تأکید دارد که رفتارهای ما به رفتارهای موفقیت‌آمیز خودمان و سایرین بستگی دارد. بنا بر این قضیه، چنانچه در جامعه‌ای شاهد افرادی باشیم که در اغلب مواقع و در اکثر مکان‌ها در حال مطالعه هستند، می‌توان دریافت که: ۱. افراد این جامعه از سابقه خوشایندی نسبت به مطالعه برخوردار بوده‌اند، به طوری که یا در دوران کودکی و در خانه و مدرسه برای آنها کتاب مناسبی با لحنی خوش خواننده شده است و یا طی برنامه‌ای، دعوت به مطالعه و مراسم یا مسابقه کتابخوانی شده‌اند و یا کتابی هدیه گرفته‌اند. ۲. طی سازوکاری، رفتارهای مطالعاتی آنها مورد تشویق جامعه قرار گرفته است؛ برای مثال با برنامه کتابخوانی در مدارس امتیازاتی را کسب کرده‌اند و یا در خانه به کتاب‌های مناسب دسترسی داشته‌اند و یا توانسته‌اند از برنامه‌های کتابخانه‌های عمومی حداکثر استفاده را بکنند. بالعکس اگر در جامعه‌ای مطالعه مورد بی‌مهری واقع شده است، بخشی از این آسیب را باید در عدم وجود سازوکار تأثیرگذار بر فرهنگ مطالعه آنها جستجو کرد. اصولاً زمانی یک رفتار در جامعه عمومیت پیدا می‌کند که علاوه بر ارزش ذاتی آن عمل، قواعد و سازوکار متناسب برای حفظ ارزش آن رفتار شکل بگیرد.

۲. قضیه پیروزی^۲ یا موفقیت

از میان تمام اعمالی که شخص انجام می‌دهد، بیشتر اوقات عملی را تکرار می‌کند که منتهی به پاداش شود. آنچه از فرض «موفقیت» نتیجه‌گیری می‌شود این است که فرد به هر دلیلی با انجام عملی به نتیجه مثبت دست یافت، به ارزش دست یافته است و مستعد تکرار آن عمل شده است. این قضیه حداقل با سه رویداد همراه است:

1. Albert Bandura & Richard H. Walters

2. Success Proposition

۱. اعمال شخص که با هدف موفقیت انجام می‌شود؛

۲. نتیجه منتهی به پاداش که به وسیله کثرت فعالیت وی اتفاق می‌افتد؛

۳. تکرار عمل که عملی است مشابه عمل اولیه (توسلی، ۱۳۸۶، ص ۳۹۱).

این قضیه در نظریه مبادله اجتماعی، بیانگر فرایندی است که طی آن رفتار اجتماعی به ایجاد ساخت‌های اجتماعی سوق می‌یابد. همچنین این قضیه بیانگر آن است که هر چه عملی کمتر به پاداش منجر شود، همان قدر کمتر مستعد تکرار است. نهایتاً اگر عملی پس از دریافت یک بار پاداش، دیگر پاداش داده نشود، از آن پس دیگر شخص تمایل به انجام آن نشان نخواهد داد. در اصطلاح روانشناسی گفته می‌شود که این رفتار به خاموشی گراییده است.

از میان تمام اعمالی که افراد در موقعیت‌های مختلف سازمانی انجام می‌دهند، آن دسته از رفتارها پایدار می‌مانند و به‌طور ثابت تکرار شوند که بیشترین پاداش را از گروه یا سازمان یا نهاد اجتماعی خویش دریافت کنند (تنهایی، ۱۳۸۷، ص ۱۸۵).

با تعمیم این قضیه در حوزه فرهنگ مطالعه می‌توان استنباط کرد که زمانی در یک جامعه افراد اهل مطالعه به معنای واقعی زیاد می‌شود که رفتار کتابخوانی آنها به اندازه کافی مورد توجه قرار گرفته و پاداش‌های متناسب آن رفتار عایدشان شده باشد. این قضیه همچنین بر این امر تکیه دارد که عملی پایدار می‌ماند که در عین این که منجر به پاداش شود، در فعالیت‌های افراد تداوم یابد، به دفعات زیاد در فعالیت‌های فرد تکرار شود و سایر اعمال مشابه آن عمل نیز به پاداش منتهی شود. می‌توان گفت چنانچه مطالعه در جامعه ما، چه به صورت مستقیم و چه به صورت غیرمستقیم، مورد تشویق قرار گیرد، شاهد خواهیم بود که مطالعه در تمامی فعالیت‌های حرفه‌ای و زندگی افراد نقش مهمی می‌یابد. در واقع این گونه افراد به واسطه «یادگیری الگویی» و نقش حمایتی قواعد تعریف شده در جامعه، با مطالعه قرین شده و آن را جزئی از عناصر ضروری زندگی خود احساس می‌کنند. در نهایت، این پشتیبانی انگیزشی در جامعه سبب خواهد شد که رفتارهای مورد حمایت جامعه به شکل‌های مختلف و به دفعات زیاد جلوه گر شود.

۳. قضیه ارزش^۱

این قضیه بیانگر آن است که به هر میزان نتیجه عمل فرد با تأیید اجتماعی ارزشمندتر شناخته شود، این عمل در ساخت رفتاری او قوام بیشتری می‌گیرد یا بیشتر تکرار می‌شود

1. Value Proposition

(تنهایی، ۱۳۸۷، ص ۱۸۵). به عبارت دیگر هر اندازه نتیجه عمل شخص برای جامعه با ارزش تر تلقی شود، به همان اندازه علاقه وی نسبت به انجام آن عمل بیشتر می شود (توسلی، ۱۳۸۶، ص ۳۹۳). تغییر ارزش ممکن است مثبت باشد یا منفی، نتایج اعمال شخص را که برای او نتیجه مثبت دارند پاداش و نتایج اعمالی را که برایش نتیجه منفی دارند، تنبیه می نامند. در این مقیاس نقطه صفر جایی است که شخص نسبت به نتیجه عملش بی اعتنا است. این قضیه تلویحاً بیانگر آن است که صرفاً افزایش در ارزش مثبت یا پاداش، این احتمال را افزایش می دهد که شخص یک عمل خاص را انجام دهد. بنابراین افزایش در ارزش منفی (تنبیه) احتمال انجام آن عمل را کاهش می دهد. با تعمیم قضیه انگیزه اگر با وقوع یک انگیزه خاص، عملی مورد تنبیه قرار گیرد، تکرار انگیزه در موقعیت تازه احتمال انجام آن عمل را کاهش می دهد. هر عملی که نتیجه آن برای شخص فرصت اجتناب یا فرار از تنبیه باشد، به منزله پاداش تلقی می شود و شخص با احتمال بیشتر آن را انجام خواهد داد. بنابراین دو نوع پاداش وجود دارد: پاداش ذاتی و حقیقی و پاداش اجتناب از تنبیه. به همین منوال دو نوع تنبیه داریم: تنبیه ذاتی و تنبیه جلوگیری از پاداش. استفاده از تنبیه برای تغییر رفتار یک شخص وسیله مؤثری نیست؛ البته ممکن است تنبیه به کار رود اما مفید واقع می شود. از سوی دیگر، ممکن است به کسی که عمل تنبیه را انجام می دهد احساس رضایت دست دهد اما نتیجه آن ممکن است کافی نباشد و این چیزی نیست که کوچک شمرده شود (توسلی، ۱۳۸۶، ص ۳۹۶).

این قضیه در حوزه فرهنگ مطالعه نیز صادق است و می تواند برای پیشبرد و توسعه فرهنگ مطالعه راهگشا باشد. اصولاً در هر در جامعه ای که دانشمندان، فرهیختگان و در مجموع قشر تحصیل کرده دارای جایگاه اجتماعی بالایی باشند، نشان از وجود ارزش مطالعه در آن جامعه است. البته این جایگاه صرفاً از جنبه تعارف و تمجید خشک و خالی نیست بلکه در صورتی است که این جایگاه با ارائه پاداش های مادی و معنوی تعریف و تقویت شود. بنابراین قضیه برای توسعه فرهنگ مطالعه جوامع، ضرورت دارد رفتار مطالعاتی یک جامعه در لایه های مختلف فرهنگی (لایه ارزش ها و باورها، لایه هنجارها و قواعد و لایه جلوه ها و تظاهرات) مورد تأیید قرار گیرد. در مقابل نیز افرادی که رفتار مطالعه در آنها کم رنگ تر است، از پاداش های مادی و معنوی محروم باشند. از این قضیه این نکته را نیز می توان برداشت کرد که هیچ رفتاری بدون تأیید اجتماعی ارزشمند شناخته نمی شود. از این رو اگر در جامعه ای مطالعه رونق ندارد،

ریشه‌های آسیب آن را باید در ساخت اجتماعی آن دنبال کرد. در عملیاتی کردن این قضیه علاوه بر مسئولان فرهنگی، جامعه‌شناسان و روان‌شناسان می‌توانند نقش مؤثری داشته باشند.

۴. قضیه محرومیت - اشباع^۱

به هر میزانی که پاداش افعال غیرغریزی، تکراری و نزدیک به هم باشد کمتر می‌توان تکرار آن را در آینده دید (تنهایی، ۱۳۸۷، ص ۱۸۵). به عبارت دیگر هر اندازه فرد در گذشته نزدیک، نوع خاصی از پاداش را بیشتر دریافت کرده باشد، به همان اندازه واحدهای بعدی آن پاداش برای وی ارزش کمتری در بر خواهد داشت (توسلی، ۱۳۸۶، ص ۴۰۰). اگر کسی پاداش معینی را بارها دریافت کرده باشد، به حالت اشباع می‌رسد یعنی پاداش در نظر او تدریجاً کاهش یافته و کمتر تمایل خواهد داشت آن عملی را انجام دهد که منجر به پاداش شود. از سوی دیگر، اگر کسی آموخته باشد که نوع معینی از پاداش را ارزشمند بشمارد ولی در گذشته نزدیک به ندرت آن پاداش را دریافت کرده باشد، گفته می‌شود که وی از پاداش محروم مانده است. ارزش آن پاداش تدریجاً برای او افزایش پیدا می‌کند و بنا بر «قضیه ارزش» بیشتر متمایل به انجام دادن عملی خواهد شد که منجر به پاداش شود (توسلی، ۱۳۸۶، ص ۴۰۰).

در حوزه فرهنگ مطالعه، این قضیه می‌تواند نشان‌دهنده این واقعیت باشد که در قبال رفتار مطالعاتی افراد، پاداش‌ها باید حساب‌شده و با برنامه زمان‌بندی مناسب ارائه شود. در واقع این قضیه شاید حاوی این پیام برای ما باشد که در ترویج فرهنگ مطالعه به صورت کلیشه‌ای و در زمان‌های مشخص با پاداش‌های از پیش تعیین‌شده عمل نکنیم تا از جذابیت لازم برخوردار باشد. برای مثال صرف برگزاری مسابقات کتابخوانی و تشکیل نمایشگاه کتاب و تکرار آن، خیلی کارساز نخواهد بود. جای دارد با خلاقیت و نوآوری، پاداش‌هایی متنوع و در زمان‌های مختلف ارائه شود تا از انگیزه‌های افراد برای شرکت در برنامه‌های ترویج مطالعه کاسته نشود.

۵. قضیه پرخاش - پذیرش^۲

این قضیه به دو بخش تقسیم می‌شود: یک بخش در رابطه با پرخاش و دیگری در رابطه با تأیید. بخش اول که فرضیه ناکامی - پرخاش نامیده می‌شود از این قرار است: ۱. هنگامی که

1. Deprivation- Satiation Proposition

2. Aggression _ Approval Proposition

رفتار فرد پاداش مورد انتظار را دریافت نمی‌کند و یا با تغییری که انتظارش را نداشته، روبرو می‌شود، عصبانی می‌شود و بیشتر به انجام دادن رفتار پرخاشگرانه متمایل می‌شود و نتایج چنان رفتاری برایش ارزشمندتر می‌گردد. ۲. وقتی عمل فرد پاداش مورد انتظار و به‌ویژه پاداشی بیشتر از حد انتظار دریافت می‌کند و یا تنبیه مورد انتظار را دریافت نمی‌کند، در این حالت فرد «متلذذ» خواهد شد و بیشتر به انجام عمل پسندیده متمایل خواهد گردید و نتایج چنان عملی برایش ارزشمندتر خواهد شد (توسلی، ۱۳۸۶).

طبق این قضیه اگر بپذیریم که افراد در برابر ناکامی‌ها و یا برای دریافت پاداش بیشتر، عکس‌العمل متناسب نشان می‌دهند، می‌توان گفت عادت به مطالعه در افراد تا حد زیادی وابسته به نوع و میزان برخورد جامعه با رفتار آنهاست. اگر جامعه بهای لازم را به افراد اهل مطالعه بپردازد، مسلماً این رفتار پایدار خواهند ماند و برعکس چنانچه به اهل علم و مطالعه‌کنندگان توجه کافی نشود و یا بدتر از آن، به خاطر این که مطالعه می‌کنند، توبیخ شده و مورد سرزنش واقع شوند، میل به مطالعه و یادگیری به تدریج به حاشیه رانده می‌شود. اصولاً در جوامعی که سازوکار پاداش‌دهی به تأثیرگذاران حوزه مطالعه نظیر ناشران، مؤلفان، نظام آموزشی و سازمان‌ها پیش‌بینی شده باشد، رفتار آنها را تقویت و پایدار خواهد شد. برای مثال در کشور سوئد به تناسب خاصی از میزان امانت کتاب‌های یک نویسنده در کتابخانه‌ها، به نویسنده کتاب پاداش داده می‌شود. همچنین بر مبنای این قضیه، سازمان‌های جامعه‌ای که می‌خواهد مطالعه ارزشمند گردد، باید سعی کنند افرادی را جذب کنند که دارای مطالعات روزآمد هستند. در مجموع، توجه به این قضیه فضایی را در جامعه حاکم می‌سازد که افراد با مطالعه را با انگیزه نگه دارد و از بی‌انگیزگی و دلزدگی آنها از مطالعه جلوگیری کند.

۶. قضیه عقلانیت^۱

بر اساس این قضیه، در میان دو کنش، انتخاب فرد به حاصل ضرب ارزش و احتمال نتیجه بستگی دارد؛ یعنی هر چه احتمال و ارزش نتیجه از نظر فرد بیشتر باشد، فرد در میان کشاکش دو راهی، راهی را برمی‌گزیند که سودآوری احتمالی بیشتری را به همراه داشته باشد (تنهایی، ۱۳۸۷، ص ۱۸۶).

1. Rationality Proposition

برای جایگزین کردن پاداش با پاداش دیگر، لازم است به اصل هزینه و سود توجه کرد. یک پاداش هنگامی می‌تواند جانشین پاداش دیگری شود که جانشین کامل‌تری برای آن باشد. بهترین جانشین، جانشینی است که ارزشمندترین پاداش را در بر داشته باشد. بر این اساس، این قضیه را می‌توان چنین بیان کرد: هر قدر سودی که فرد به‌عنوان نتیجه عمل خود به‌دست می‌آورد بیشتر باشد، او به انجام آن عمل راغب‌تر خواهد بود. در شکل دیگر می‌توان گفت احتمال اینکه فردی عملی را بیش از عمل دیگر انجام دهد، تنها بستگی به ارزش نسبی آن اعمال یعنی افزونی پاداش بر هزینه دارد و به ارزش‌های مطلق هر کدام از اعمال بستگی ندارد. این اصل دال بر این است که اگر میزان سود آن دو عمل برابر باشد، احتمال انجام هر یک از آنها برابر است؛ اعم از آنکه پاداش‌ها و هزینه‌ها به‌طور مطلق زیاد باشد یا کم. مسئله دیگر در همین رابطه به این واقعیت برمی‌گردد که انسان هیچ‌گاه مجبور به انتخاب از میان تمامی ارزش‌های خود نیست، بلکه قادر است از میان آنها، ارزش‌هایی که در زمان و موقعیتی خاص در دسترس وی هستند، انتخاب نماید (توسلی، ۱۳۸۶، ص ۴۰۶).

بنا بر این قضیه، انسان بر اساس اصل سود و هزینه رفتار می‌کند. چنانچه فرض کنیم بر فضای فرهنگ مطالعه این اصل حاکم باشد، افراد برای دستیابی به منافع حاصل از مطالعه به آن روی می‌آورند. برعکس اگر جایگاه اهل مطالعه نسبت به سایر افراد جایگاه مناسبی نباشد، مسلماً این افراد بر طبق این قضیه به گزینه‌های دیگر روی می‌آورند. این گزینه‌ها دارای طیف متنوعی است: برخی صرفاً به مطالعه تکلیفی روی می‌آورند، برخی مطالعات ضروری برای بهبود زندگی و حرفه خود را نادیده می‌گیرند و برخی دیگر نگرش عمل‌گرایانه پیدا می‌کنند و در هر کاری نسبت به یادگیری نظری بی‌تفاوت می‌شوند. به‌طور مثال در یک جامعه سالم، یک کارشناس ترجیح می‌دهد برای توسعه مهارت‌های خود، خودآموزی و مطالعه مستقل داشته باشد ولی در جامعه‌ای که افراد خبره و کارشناس با اطلاع روزآمد جایگاه مناسبی ندارند این‌گونه افراد معمولاً برای کسب منفعت روی به کارهای محسوس و عملی می‌آورند تا محصول کاری آنها دیده شود و به اتکای آن به سود لازم برسند.

نتیجه‌گیری

حسب نظریه مبادله اجتماعی که متأثر از مکتب سودگرایی است، انسان بر اساس دو اصل

«گرایش به خوشی و درد‌گریزی» و «خرد‌گرایی» رفتار می‌کند؛ رفتاری که قصد نهایی آن کسب سود و منفعت است. انسان با مدنظر قرار دادن این اصول و با بهره‌گیری از سازوکارهای درک محیط به یادگیری ارزش‌ها و هنجارهای محیطی و ایجاد همسازی و انطباق با آموخته‌ها می‌پردازد. در مجموع، این قضیه نشان می‌دهد که انسان با درک مقتضیات محیطی و ارزیابی منافع، رفتار خود را تثبیت، کنترل و اصلاح می‌کند. حال اگر فرهنگ مطالعه در جامعه‌ای ضعیف باشد، حسب اصول و قضایای این نظریه می‌توان گفت که شرایط و سازوکار بایسته برای ترویج فرهنگ مطالعه در این جامعه قوام نیافته است. بنا بر اصول و قضایای این نظریه، دلایل ضعف فرهنگ مطالعه را می‌توان در نبود پاداش‌های مناسب و به موقع جستجو کرد. بنابراین، حسب این نظریه، برای توسعه فرهنگ مطالعه در جامعه لازم است به کلیه عوامل موثر بر فرهنگ مطالعه با لحاظ دو اصل «گرایش به خوشی و درد‌گریزی» و «خرد‌گرایی» توجه شود. با این دیدگاه، سه گام اساسی ذیل برای نهادینه‌سازی فرهنگ مطالعه در یک جامعه، برگرفته از مدل توسعه فرهنگ مطالعه در ایران (سالاری، ۱۳۹۱) توصیه می‌شود:

اولین گام برای ترویج فرهنگ مطالعه، ایمان به نقش سازنده مطالعه است. حری (۱۳۷۸) با تعبیری دیگر، از این گام با عنوان «اطلاع‌باوری» یاد می‌کند. وی معتقد است زمانی اطلاعات از اهمیت لازم برخوردار خواهد بود که درست مانند هر باور و اعتقاد دیگر نهادینه شود و خود به صورت سنت و فرهنگ درآید. بنابراین برای پایدار کردن عملی مانند مطالعه، اولین گام اعتقاد عمیق به ارزش مطالعه نزد اکثریت جامعه به‌ویژه برنامه‌ریزان و رهبران اجتماعی است. در گام دوم، بر مبنای این اعتقاد لازم است در سیاست‌های کلان جامعه (اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی) در راستای حمایت از اهالی مطالعه (خواننده، کتابخانه‌ها، ناشران، پدیدآورندگان و...) و نیز در سیاست‌های نظام آموزشی بازنگری شود. این بازنگری باید عملاً بدین بینجامد که افراد به سرمایه‌گذاری در صنعت نشر اشتیاق نشان دهند، پدیدآورندگان در قبال محصول فکری خود به پاداش‌های درخور توجهی برسند، افراد با مطالعه احساس کنند به‌خاطر معلوماتشان به شکل‌های مختلف مورد توجه جامعه قرار می‌گیرند و از اندیشه آنها بهره‌گیری می‌شود، دانش‌آموزان و دانشجویان را ترغیب به مطالعه غیردرسی کند و به‌خاطر مطالعه به شکل‌های مختلف تشویق شوند و پاداش متناسبی دریافت کنند.

در نهایت، گام سوم جلوه‌آفرینی به تناسب ارزش‌ها و سیاست‌گذاری‌های جدید مبتنی بر پاداش برای فرهنگ مطالعه است تا تعمیم و نشر ارزش‌های مطالعه توسط حوزه چاپ و نشر، خانواده، نظام آموزشی (آموزش و پرورش و آموزش عالی)، صداوسیما و رسانه‌های گروهی و سایر ابزارها در طول سال و به شکل‌های متنوع و جذاب صورت پذیرد. در مجموع به کارگیری نظریه مبادله اجتماعی می‌تواند شرایط جامعه را به گونه‌ای سامان دهد که هر فرد محاسبه‌گر با عقل متعارف، به‌طور خودآگاه و یا ناخودآگاه، میل و رغبت پایداری به مطالعه پیدا کند.

منابع

- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۸۱). *نظریه‌های جامعه‌شناسی*. تهران: سروش.
- احمدلو، حبیب (۱۳۹۲). *آشنایی با نظریه مبادله ریچارد امرسون؛ رویکرد شبکه مبادله*. بازیابی شده در ۲۴ دی ۱۳۹۲، از: <http://www.mehrna.com/userfiles/pdf/mobadele%20richard%20emerson.pdf>
- تنهایی، ابوالحسن (۱۳۸۷). *نظریه‌های جامعه‌شناسی*. مشهد: مرندیز.
- توسلی، غلام‌عباس (۱۳۸۶). *نظریه‌های جامعه‌شناسی*. تهران: سمت.
- حری، عباس (۱۳۷۸). *اطلاع‌باوری*. در: *اطلاع‌رسانی: نگرش‌ها و پژوهش‌ها*. تهران: کتابدار.
- ریتزر، جرج (۱۳۸۰). *نظریه‌های جامعه‌شناسی در دوران معاصر*. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: انتشارات علمی.
- سالاری، محمود (۱۳۹۱). *واکاوی و تبیین عوامل عمده مؤثر بر فرهنگ مطالعه در ایران و ارائه مدل مناسب برای توسعه آن*. پایان‌نامه دکتری، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران.

References

- Hall, H. (2003). Borrowed Theory: Applying Exchange Theories in Information Science Research. *Library & Information science Research*, 25 (3), 287-306.

به این مقاله این‌گونه استناد کنید:

- سالاری، محمود (۱۳۹۵). کاربرد نظریه مبادله اجتماعی در توسعه فرهنگ مطالعه. *تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی*، ۲۲ (۲)، ۲۷۷-۲۹۰.

Employing Social Exchange Theory for Development of Book Reading Culture

Mahmood Salari

Assistant Professor, Dept. of KIS, Iman Reza University of Mashhad
salari1000@gmail.com

Received: 2th March 2014; Accepted: 6th June 2015

Abstract

Purpose: In this paper, the main focus is on the generalization of doctrine of social exchange theory, precisely Homans' opinions, to book reading problem in Iran. This theory has faculties that can help us to better understanding the reading problem barriers.

Methodology: the type of this paper is analytical and I used library research method for achieving the purpose.

Findings: Social world, according to Homans (1958), consists of people that are engaging in exchange reward routinely. In social exchange theory, this engagement referred to two main characteristics of human being, namely tendency to pleasure & avoiding pain, and rationality. On the basis of these two characteristics, Homans introduces 6 principle that demonstrates dimensions of social exchange theory that includes stimulus proposition, success proposition, value proposition, Deprivation-Satiation Proposition, Aggression-Approval Proposition and rationality proposition. Each of the propositions have some recommendations for improvement of reading culture. At end, I recommended three pace for achieving the goal, namely 1. Deep believe to critical role of reading, 2. Getting reward to providers of reading texts, and 3. Designing exhibitions for reading.

Originality/Value: this article can be regarded as valuable for trying in generalization of social exchange theory to improvement of reading behavior as a social act.

Keywords: Reading, Social exchange theory, Book reading, Public libraries.